ANALIZY I MATERIAŁY, Przegląd Geopolityczny, 56, 2026, s. 148-176.

Dawid DRUSZCZ
Siły Zbrojne Rzeczypospolitej Polskiej
ORCID: 0009-0002-5688-6579

POLSKA W STREFIE ZGNIOTU EUROPY ŚRODKOWEJ[1] (1918 - 1991) - GEOSTRATEGICZNE UWARUNKOWANIA STABILNOŚCI PAŃSTWA

Wprowadzenie

Polska, jako państwo zajmujące specyficzne położenie na głównym kierunku projekcji siły między *Wschodem* i *Zachodem*, w latach 1918-1991 funkcjonowała w warunkach szczególnie silnej presji geostrategicznej. Okres ten obejmował odbudowę państwowości po I wojnie światowej, doświadczenie konfliktu totalnego oraz podporządkowanie w systemie komunistycznym okresu zimnowojennego. Wydarzenia lat 1918 - 1991 współtworzyły przesłanki transformacji ustrojowej i późniejszego dążenia do instytucjonalnego zakotwiczenia bezpieczeństwa, m.in. poprzez członkostwo w NATO i integrację europejską. W opracowaniu wątki po 1991 roku pełnią rolę kontekstu skutków, a zasadnicza analiza dotyczy lat 1918 - 1991.

Na łamach niniejszego opracowania podjęto próbę odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób położenie Polski w *strefie zgniotu* wpływało na jej stabilność w latach 1918-1991? Założono, że położenie geostrategiczne było istotnym czynnikiem zmian na przełomie minionego i obecnego stulecia, natomiast stabilność odnosi się do suwerenności decyzyjnej, bezpieczeństwa granic, autonomii sojuszniczej. Stąd określona została hipoteza badawcza, która zakłada, że położenie Polski w strefie zgniotu w latach 1918 - 1991 stanowiło kluczowy czynnik destabilizujący jej sytuację międzynarodową i sprzyjający cyklicznym zagrożeniom dla

[1] Zgodnie z nomenklaturą zaproponowaną przez Saula Cohena, autora pojęcia „shatterbelt", strefa zgniotu znajdowała się w Europie Wschodniej. „Europa Środkowa" zaś nie stanowi nazwy geograficznej i jest jedynie określeniem niemieckiej doktryny geopolitycznej (Mitteleuropa). Przyp. red.

suwerenności. W konsekwencji doświadczenia tego okresu współkształtowały wybory strategiczne Polski na przełomie XX i XXI wieku (m.in. orientację na NATO i integrację europejską-co w artykule traktowane jest jako kontekst następstw, a nie zasadniczy przedmiot analizy).

W ujęciu holistycznym niniejsze opracowanie obejmuje swoim zakresem wybrane koncepcje geostrategiczne (1), a także zagadnienia geostrategicznego położenia Polski w latach 1918-1991 (2). Z uwagi na niezwykle rozległy obszar w ramach opracowania ograniczono się do rozważenia zagadnień, które uznane zostały za kluczowe do sprawdzenia stopnia prawdziwości założonej hipotezy.

Podstawę badawczą stanowią źródła i literatura przedmiotu, opracowania oraz wybrane dane statystyczne. Materiał poddano selekcji i porządkowaniu, a następnie sklasyfikowano i zgrupowano według przyjętych kryteriów. W opracowaniu zastosowano przedewszystkim analizę i syntezę, a także wnioskowanie indukcyjne oraz analogię. Analiza polegała na wyodrębnieniu i porównaniu poszczególnych okresów oraz identyfikacji zależności przyczynowo-skutkowych (analiza przyczynowa i logiczna). Synteza umożliwiła ujęcie wyników cząstkowych w spójny obraz badanej problematyki, w tym wskazanie powtarzalności wybranych czynników destabilizujących. Indukcja posłużyła do formułowania uogólnień na podstawie przesłanek z poszczególnych okresów, natomiast analogia do zilustrowania mechanizmów istotnych dla przyjętej hipotezy.

Europejski układ sił w latach 1918 - 1991 ulegał gwałtownym przeobrażeniom: od ładu wersalskiego, przez II wojnę światową, po dwubiegunowy porządek zimnowojenny. Zakończenie wojny w 1945 roku nie oznaczało końca rywalizacji. Została ona przekształcona w konkurencję systemów i bloków, w której Europa Wschodnia stała się obszarem szczególnie wrażliwym na presję mocarstw. W tym kontekście geostrategiczne położenie Polski działało jako stała, a konfiguracje polityczne i instytucjonalne jako zmienne.

Europa jest najdalej na zachód wysuniętym przylądkiem Eurazji. Jako kontynent wydzielona została sztucznie poprzez wyznaczenie granic oddzielających ją od Azji[2] (Skrzyp, 1999, s. 19). W układzie poziomym Europa jest silnie rozczłonkowana, głównie na skutek sąsiedztwa mórz i oceanów, które wcinają się w głąb lądu. Z tego powodu niemalże 25% jej

[2] Europa nie stanowi kontynentu (to pojęcie *stricte* geologiczne), lecz jest regionem obejmującym fragment kontynentu Eurazji. Przyp. red.

powierzchni stanowią półwyspy, które przyczyniają się do przedłużenia linii brzegowej do 38 tys. km. Ukształtowanie linii brzegowej w naturalny sposób generuje obszary o znaczeniu strategicznym, którymi są tzw. *wąskie gardła*, czyli cieśniny wraz z przyległymi do nich obszarami lądowymi. *Spośród najważniejszych wymienić należy cieśniny Morza Śródziemnego, Kanał la Manche oraz cieśniny zachodniego Bałtyku wraz z wyspami duńskimi i Półwysep Jutlandzki-kluczowe ze względu na transport surowców energetycznych z Bliskiego Wschodu do Europy Zachodniej* (Skrzyp, op. cit. s. 18). Również morfologia powierzchni Europy nie jest jednorodna. Od wybrzeży Francji, Belgii i Niderlandów ciągnie się pas nizin, który rozszerza się w kierunku wschodnim na terytorium Niemiec oraz Polski, tworząc Nizinę Środkowoeuropejską. Nizina ta w kierunku wschodnim przechodzi w bardzo rozległą Równinę Ruską (nazywaną u nas błędnie „Niziną Wschodnioeuropejską"). Jednakże nawet nizinne obszary Europy potrafią stanowić przeszkody dla ruchu wojsk, ze względu na pojezierza, gdzie wysokość względna wzrasta do nawet 300 m n.p.m., a tereny dodatkowo często są silnie zalesione. Ponadto, Europa pokryta jest wyżynami i górami średniej wysokości, które szczególnie przeważają w części zachodniej i południowej.

Uogólniając powyższe fakty na temat położenia i ukształtowania Europy nasuwa się wniosek, że wiele obszarów ma status newralgicznych i istotnych z punktu widzenia swobody przemieszczania. Historycznie sprzyjało to sporom i napięciom w Europie, wpływając na warunki współpracy regionalnej. Do grona głównych państw, które należy uznać za kluczowych graczy kreujących politykę regionalną zaliczyć należy Francję, Niemcy oraz Federację Rosyjską, a także Wielką Brytanię jako państwo wyspiarskie.

Wielka Brytania oraz Francja ze względu na swobodny dostęp do oceanu światowego są uprzywilejowane oraz mogą być w mniejszym stopniu zainteresowane Europą „kontynentalną". Z kolei Niemcy, których morskie szlaki komunikacyjne wiodą przez Kanał la Manche w sposób naturalny ogniskują uwagę na *Starym Kontynencie*. Natomiast Federacja Rosyjska zainteresowana jest rozciąganiem swoich wpływów na państwa wschodnioeuropejskie położone na przesmyku bałtycko-adriatyckim, co jest sprzeczne z interesami Niemiec.

Obszar Europy Wschodniej (czyli środkowo-wschodniej i południowo-wschodniej) znajduje się na dwóch zwężeniach (pasażach) kadłuba Europy, tj. bałtycko-adriatyckiego i bałtycko-czarnomorskiego i jest obszarem zainteresowania Niemiec oraz Federacji Rosyjskiej.

Polska, która jest położona w korytarzu pomiędzy Bałtykiem, a Karpatami i Sudetami jest niejako państwem pomostowym, na którego terytorium Nizina Środkowoeuropejska zaczyna gwałtownie rozszerzać się na północ i południe, przekształcając w Równinę Ruską, rozdzieloną trudno dostępnym Polesiem. Korytarz bałtycko-karpacko-sudecki nazywany jest przeciągiem geograficznym, na którym istnieją szczególnie dogodne przejścia z terytoriów państw ościennych do Polski i odwrotnie.

Położenie w tym korytarzu sprzyjało wykorzystywaniu terytorium Polski jako kierunku operacyjnego w konfliktach europejskich, co historycznie wiązało się z przemarszami wojsk i zmianami przebiegu granic. W dziejach państwa granice ulegały licznym przeobrażeniom, a ich współczesny kształt został uformowany w XX wieku w wyniku procesów polityczno-militarnych. W analizie należy uwzględnić, że obecny przebieg polskiej granicy państwowej - liczącej łącznie 3511 km - jest rezultatem procesów polityczno-militarnych, w których Wojsko Polskie poniosło wymierne straty. Innymi słowy, utrwalenie i obrona tego ładu terytorialnego wiązały się z realnym kosztem ludzkim, co powinno stanowić istotny kontekst przy ocenie stabilności granic oraz źródeł bezpieczeństwa państwa.

Próbując skonkretyzować określenie Polski jako państwa w *strefie zgniotu*, należy stwierdzić, że w literaturze geostrategicznej jest ono używane w kontekście implikacji położenia pomiędzy Niemcami i Rosją. Termin ten odnosi się do geostrategicznej sytuacji Polski, wynikającej z jej położenia między dwoma silnymi podmiotami - Niemcami na zachodzie i Rosją na wschodzie. Jest to koncept stosowany w analizach geopolitycznych do opisania wyzwań, jakie wiążą się z utrzymaniem niezależności i suwerenności w obliczu silnego wpływu sąsiadów.

Wybrane koncepcje geostrategiczne

Rozpoczynając rozważania nad geostrategicznym położeniem Polski, naturalnym punktem wyjścia jest zdefiniowanie pojęcia geostrategia, która jako subdyscyplina geopolityki wyłoniła się stosunkowo niedawno i wywodzi się z geografii wojskowej i strategii, które pojawiły się jako dyscypliny badań pod koniec XVIII wieku. W tamtym czasie armia na polu bitwy przestała być jednolitą masą, a jej zastosowanie wiązało się z rozczłonkowaniem, wykorzystaniem wysiłku na różnych kierunkach, a więc z powiększeniem obszaru działań wojennych. Rozwój technologii i zasięgu rażenia rozszerzył teatry

działań i wymusił myślenie o bezpieczeństwie w skali ponadregionalnej. Zaburzone wtedy zostało tradycyjne pojmowanie teatru działań wojennych oraz tzw. tyłów, które stały się również obiektem bezpośredniego, niszczycielskiego oddziaływania. Ten moment w historii zaowocował początkiem postrzegania bezpieczeństwa w ujęciu globalnym, a wojna w ujęciu globalnym wymaga zaangażowania wszystkich zasobów, w tym również całego obszaru, jakim podmiot dysponuje. W tym przypadku geostrategia w ujęciu Nicholasa Spykmana, jest rozumiana jako próba jednoczesnego prowadzenia operacji na różnych, odseparowanych od siebie obszarach (Lach, Skrzyp, 2007, s. 67-68). Zbigniew Lach oraz Julian Skrzyp definiują ją jako młodszą siostrę geopolityki i nazywają *geopolityką wojskową* (op.cit. s. 14). Geostrategia jest więc subdyscypliną geopolityki i funkcjonuje w odniesieniu do niej samej, jest zarazem jednym z rodzajów strategii. Gen. André Beaufre (1968, s. 30) strategię definiuje jako *sztukę dialektyki woli stosującą siłę dla rozwiązania konfliktu.* Definicja ta jest ogólna i wręcz abstrakcyjna, jednak stanowi dobrą syntezę i jej ogólność zapewnia użyteczność, pomimo znacznego upływu lat od jej sformułowania.

W literaturze współczesnej pojawiło się wiele definicji geopolityki i geostrategii, jednak wiele z nich budzi zastrzeżenia, ze względu na brak jednoznaczności w określeniu obszaru badań i metod badawczych, jakimi się one posługują. Do najbardziej kompletnych należą definicje sformułowane przez Z. Lacha oraz J. Skrzypa (op.cit. s. 80-81).

Analizując literaturę przedmiotu można dojść do spostrzeżenia, że geostrategia jest ściśle powiązana z geografią i dotyka takich obszarów jak demografia, geografia polityczna, a także odpowiada na pytania jak dopasować zasoby do celu, analizując zasoby podmiotu (państwa) w zakresie ich bogactwa lub niedoboru. Co istotne, geostrategia w swojej istocie jest dynamiczna (op.cit. s. 68). Obszar w rozumieniu geograficznym zawsze będzie podatny na ewoluowanie, ponieważ w mniejszym stopniu jest pochodną jego własnych cech charakterystycznych, a w szerszym znaczeniu wypadkową umiejscowienia w globalnym systemie strategicznym, który nieustannie na niego oddziałuje. Zmiany terytorialne Polski są doskonałym przykładem zmienności znaczenia w światowej układance geostrategicznej (jako pochodna właściwości oraz oddziaływania otoczenia zewnętrznego).

W literaturze współczesnej koncepcje geopolityczne i geostrategiczne są szeroko pojmowane, a ich definicja cechuje się pewnego rodzaju uogólnieniem. Generalizując można przyjąć, że

geostrategia jako specyficzny rodzaj strategii definiowana jest jako dążenie podmiotu (państwa) do realizacji strategicznych interesów z uwzględnieniem geografii, a więc jego położenia (czyli przestrzeni fizycznej) oraz polityki. Uprawnione jest stwierdzenie, że geostrategia oraz geopolityka są interdyscyplinarne i wzajemnie się przenikają.

Wśród wielu twórców koncepcji geostrategicznych na szczególną uwagę zasługują koncepcje Johna Mackindera oraz Nicholasa Johna Spykmana. Pierwszy był najsłynniejszym zwolennikiem teorii dominacji kontynentalnej, a jego teoria jest znana głównie jako teoria *Heartlandu* i stanowi fundament wielu analiz geopolitycznych do dziś. Główne założenia teorii brytyjskiego geografa to:

- wskazanie strategicznego obszaru Eurazji - wielkiej wyspy, która w początkowej fazie istnienia teorii nazywana była osią świata (*Pivot Area*), a dopiero później *Heartlandem*,
- podział świata na trzy obszary: *Heartland*, oraz otaczające go obszary w postaci pierścieni lub też półksiężyców (wewnętrznego i zewnętrznego),
- *Heartland* stanowi naturalne jądro *Wyspy Świata*, naturalną fortecę geograficzną i może zostać podbity (lub przeprowadzić ekspansję) tylko od swojej zachodniej strony. Stanowił go obszar obejmujący Rosję, zachodnie Chiny, Mongolię, Afganistan, oraz Iran.

Na bazie trzeciego założenia, Mackinder sformułował najbardziej znane prawo geopolityczne: *Kto panuje nad Europą Wschodnią, panuje nad Heartlandem. Kto panuje nad Heartlandem, panuje nad Wyspą Świata. Kto panuje nad Wyspą Świata, panuje nad światem* (Mackinder, 1919). W kontekście położenia geostrategicznego Polski w latach 1918-1991, można zauważyć, że jest ona położona na pograniczu pomiędzy *Heartlandem*, a pierścieniem wewnętrznym. Stanowi pomost lądowy, pomiędzy Europą Zachodnią, a Rosją i jest obszarem kluczowym, stanowiąc bramę do *Heartlandu* (Ryc. 1). Taka sytuacja sprzyja zwiększeniu presji na wybór orientacji strategicznej. W warunkach rywalizacji mocarstw neutralność bywała trudna do utrzymania i często prowadziła do ograniczenia sprawczości i podmiotowości.

Rys. 1. Koncepcja geostrategiczna Mackindera

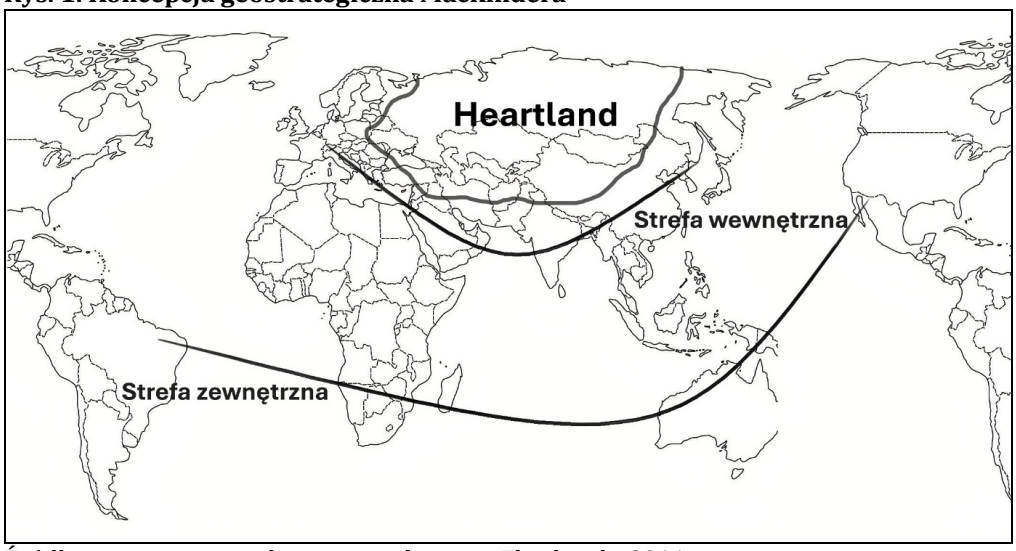

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Eberhardt, 2011.

Analizując teorię brytyjskiego geostratega z rosyjskiej perspektywy widać, że Rosja zajmuje strategiczne miejsce i pozycje w *Heartlandzie*. Można zatem stwierdzić, że w jej żywotnym interesie jest dążenie do opanowania Europy Wschodniej, zwłaszcza jej portów, by następnie rozwinąć siły morskie i posiadać ciepłowodne oceaniczne porty morskie, co w konsekwencji umożliwiłoby jej pretendować do roli supermocarstwa.

Rozwinięciem wyżej opisanej koncepcji jest teoria J. Spykmana. Z jednej strony jest ona rozwinięciem teorii J. Mackindera, ale jednocześnie stoi do niej w opozycji i podważa część jej założeń. Główne założenia myśli ojca geopolityki amerykańskiej to:

- klucz do globalnej dominacji nie leży w *Heartlandzie* (centralnym obszarze Eurazji, zgodnie z teorią Mackindera), ale w tzw. *Rimlandzie* - strefie peryferyjnej otaczającej *Heartland*,
- *Rimland* obejmuje pas krajów przybrzeżnych, w tym Europę Zachodnią, Bliski Wschód, Azję Południową i Wschodnią oraz Daleki Wschód,
- *Rimland* łączy zarówno dostęp do zasobów *Heartlandu*, jak i kontrolę nad kluczowymi szlakami morskimi i oceanami, co według Spykmana czyni go strategicznie ważniejszym niż *Heartland*.

Podstawowa teza rozważań J. Spykmana sprowadza się do stwierdzenia, że to nie serce światowej wyspy (*Heartland*), lecz jego obrzeże (*Rimland*), pas półwyspowy i wyspowy otaczający Eurazję leży u podstaw konfliktów i stanowi najpoważniejsze zagrożenie dla pokoju światowego. *Kto kontroluje Rimland, ten kontroluje świat* (Spykman, 1944). Spykman argumentował, że dominacja w *Rimlandzie* daje faktyczną kontrolę nad globalną polityką, ponieważ ten obszar jest mostem między kontynentami, zasobami oraz kluczowymi trasami morskimi.

Teorie Spykmana odgrywały duże znaczenie podczas zimnej wojny, kiedy Stany Zjednoczone realizowały politykę powstrzymywania (ang. *containment*) ZSRR (Holmila 2019). Dzięki silnemu oddziaływaniu USA na tę strefę po II wojnie światowej uzyskały one przewagę w świecie do powstrzymania Związku Radzieckiego przed rozszerzeniem wpływów poza *Heartland* (Lach, Skrzyp, 2007, s. 34). Do dziś koncepcja Rimlandu posiada wpływ na geostrategię, zwłaszcza w kontekście rywalizacji USA i Chin o dominację w regionie Azji i Pacyfiku.

Rys. 2. Koncepcja geostrategiczna Spykmana

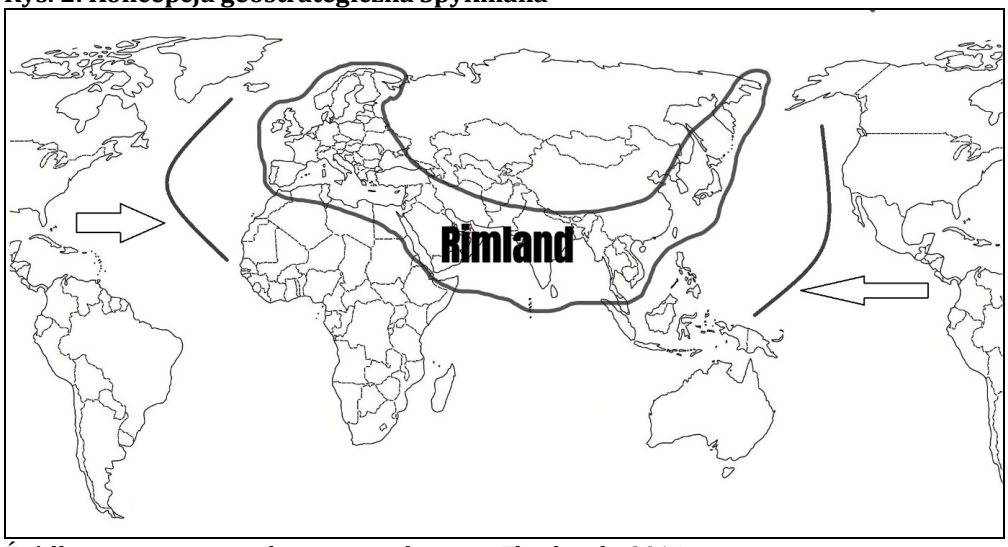

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Eberhardt, 2014.

W myśleniu Spykmana Europa Wschodnia, w tym Polska, jest częścią *Rimlandu*, który kontroluje dostęp do serca *Heartlandu* (czyli Rosji i Azji Centralnej). *Rimland* w Europie pełni funkcję bufora między potęgami morskimi Zachodu (np. Wielka Brytania, USA), a lądową potęgą *Heartlandu* (ZSRR w czasach Spykmana, a obecnie Federacji Rosyjskiej).

Polska w koncepcji Spykmana ma kluczowe znaczenie jako element równowagi sił w Eurazji. Jej położenie geostrategiczne czyni ją kluczowym terytorium, którego kontrola wpływa na równowagę sił między Wschodem, a Zachodem.

Racje Spykmana są bardziej wyraźne na gruncie geostrategii, ponieważ nowoczesna sztuka wojenna umożliwia skuteczną kontrolę *Heartlandu* z obszarów peryferyjnych, jednak współcześnie po prostu tego rodzaju dyskusje i formuły tracą sens, ponieważ szybko i znacząco zmieniają się warunki (Kłusak, 2016, s. 49).

Przytoczone koncepcje pełnią funkcję narzędzi interpretacyjnych, pozwalających opisać położenie Polski jako obszaru przejściowego i wrażliwego na presję mocarstw. W dalszej analizie (1918 -1991) zostaną one wykorzystane do opisania wybranych aspektów oddziaływania położenia geostrategicznego na stabilność państwa. Weryfikacja hipotezy w artykule polega na sprawdzeniu, czy w kolejnych fazach okresu 1918 -1991 położenie Polski w *strefie zgniotu* generowało powtarzalny wzorzec ograniczeń w trzech wymiarach stabilności państwa: (1) bezpieczeństwa granic (długość i charakter granic, brak naturalnych przeszkód, konieczność rozproszenia wysiłku obronnego), (2) suwerenności decyzyjnej (możliwość prowadzenia samodzielnej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa wobec presji zewnętrznej) oraz (3) autonomii sojuszniczej (zakres swobody w doborze gwarancji bezpieczeństwa oraz stopień uzależnienia od układów narzuconych lub wymuszonych). Autor przyjął, że hipoteza jest prawdziwa, jeżeli w każdej z głównych faz (1918 - 1939, 1939 - 1945, 1945 - 1991) ujawnia się co najmniej jeden mechanizm, w którym geografia i położenie (korytarz nizinny, sąsiedztwo silniejszych podmiotów) przekładają się na osłabienie jednego lub kilku z powyższych wymiarów stabilności.

Wybrane aspekty geostrategicznego położenia Polski (1918-1991)

Polska jest nadbałtyckim krajem Europy Środkowej, należy jednak pamiętać, że termin Europa Środkowa jest w zdecydowanie większej mierze pojęciem geopolitycznym niż nazwą geograficzną. Jednakże w literaturze przedmiotu istnieją publikacje, które w swojej treści uzasadniały wyróżnienie Europy Środkowej zgodnie z przyjętymi kryteriami fizycznogeograficznymi. W takim ujęciu granicami opisywanego obszaru miały być:

- na północy - południowa część Morza Bałtyckiego i jego zachodnie cieśniny,
- na południu - Alpy oraz rzeki Dunaj i Sawa,

– na zachodzie - rzeka Ren z jej doliną,
– na wschodzie - rzeki Dniepr i Dźwina Zachodnia (Żebrowski, et. al. 2013).

Po I wojnie światowej, w 1918 roku terytorium II Rzeczypospolitej było większe od obecnego o ponad 77 tys. km^2. Granice były znacząco przesunięte na wschód i sumarycznie dłuższe o ponad 2 tys. km. W II Rzeczypospolitej na 1 km granicy państwowej przypadało 70 km^2 powierzchni, a obecnie 88 km^2, co z obronnego punktu widzenia jest korzystniejsze (Skrzyp, 1998, s. 105).

Charakter granic II RP należy uznać za niekorzystny. W 1939 roku z Niemcami długość granicy wynosiła 2638 km, a ze Związkiem Radzieckim 1412 km, łącznie 4050 km, czyli ponad 500 km więcej niż obecne granice Polski. Należy również pamiętać, że oprócz dwóch wspomnianych wrogich państw, w dwudziestoleciu międzywojennym II RP sąsiadowała z państwami nieprzychylnymi (90% granic) i wymagała ujęcia w planach obronnych. Ponadto, zarówno na zachodzie jak i na wschodzie przebieg granic był wyjątkowo niekorzystny i nie opierał się na naturalnych przeszkodach terenowych.

Rys. 3. Podział administracyjny Polski w 1927 roku oraz w 1947 roku

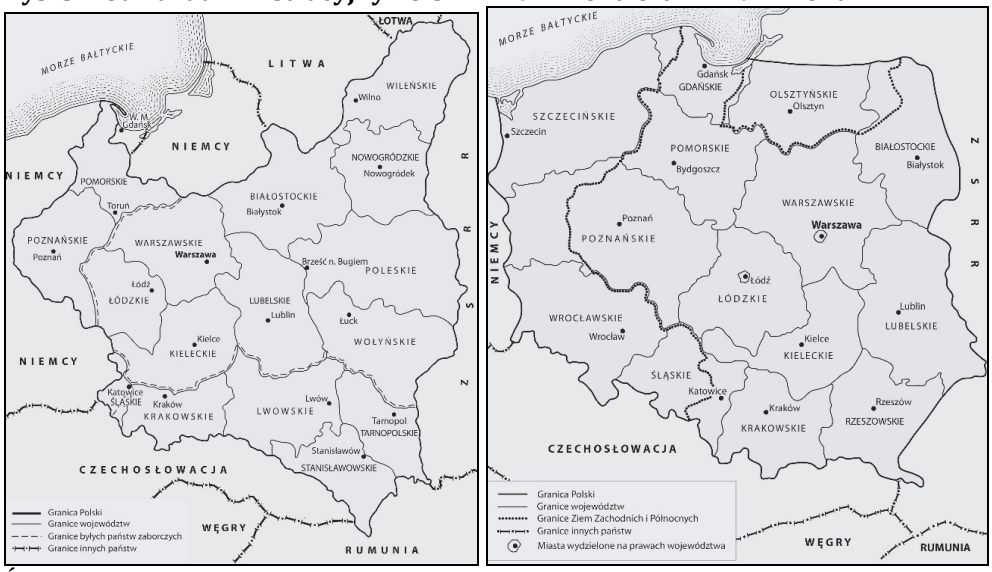

Źródło: Główny Urząd Statystyczny, *100 lat Polski w liczbach 1918-2018*, Warszawa 2018.

W dwudziestoleciu międzywojennym geostrategiczne położenie Polski materializowało się przede wszystkim w strukturze granic. Były

one długie, trudne do obrony i w znacznej części stykały się z podmiotami wrogimi lub potencjalnie rewizjonistycznymi. Taki układ zmniejszał bezpieczeństwo granic nie tylko dlatego, że wymuszał rozproszenie sił i planowanie działań obronnych na wielu kierunkach jednocześnie, lecz także dlatego, że utrudniał stworzenie spójnej operacyjnie, strategicznej głębi obronnej opartej o bariery naturalne. W konsekwencji rosła presja na poszukiwanie zewnętrznych gwarancji bezpieczeństwa, co ograniczało autonomię sojuszniczą. Państwo musiało *dokładać* do własnej geostrategii komponent układowy (sojusze, porozumienia) zamiast opierać stabilność na samym położeniu i potencjale. To z kolei zawężało suwerenność decyzyjną, bo im silniejsza zależność od zewnętrznych gwarancji w warunkach rywalizacji mocarstw, tym mniejszy margines samodzielnego wyboru strategicznego.

II wojna światowa stanowiła *test graniczny* dla założonej hipotezy. W warunkach konfliktu totalnego położenie na osi projekcji siły między Zachodem, a Wschodem ukazało swoją destabilizującą naturę w sposób bezpośredni. W tym okresie słabnie nie tylko bezpieczeństwo granic (ich utrzymanie), ale przede wszystkim dochodzi do radykalnego ograniczenia suwerenności decyzyjnej - państwo traci zdolność do samodzielnego kształtowania polityki i bezpieczeństwa w wyniku brutalnej presji militarnej silniejszych podmiotów. Jednocześnie zanika autonomia sojusznicza w sensie realnym. Nawet jeśli formalnie istnieją zobowiązania i deklaracje, o praktycznej skuteczności przesądzają geografia, tempo operacyjne oraz zdolność mocarstw do projekcji siły na obszar *przejściowy*. Tym samym lata 1939-1945 pokazują, że w warunkach eskalacji rywalizacji mocarstw *strefa zgniotu* nie jest neutralnym tłem, lecz mechanizmem przenoszącym konflikt na terytorium państwa.

Podział świata okresu 1945-1990 jest określany mianem świata dwubiegunowego, w którym dwa przeciwstawne bloki wojskowe kreowane były pod dyktando Stanów Zjednoczonych oraz Związku Radzieckiego. Te dwa państwa wykreowały wyścig zbrojeń oraz *Zimną Wojnę*. W tym czasie Polska nie z własnej woli należała do bloku państw socjalistycznych, Układu Warszawskiego (UW) i Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG). Przynależności te determinowały położenie geostrategiczne, a więc bezpieczeństwo polityczne, militarne i gospodarcze.

Okres zimnowojenny jest kluczowy, bo pozwala rozdzielić dwa poziomy stabilności: względną stabilizację terytorialną (granice po 1945

r.) oraz ograniczenie stabilności rozumianej jako sprawczość państwa. W warunkach świata dwubiegunowego Polska uzyskiwała względnie bardziej *czytelne* ramy bezpieczeństwa granic (w sensie układu terytorialnego), lecz odbywało się to kosztem suwerenności decyzyjnej. Zasadnicze parametry polityki bezpieczeństwa i zagranicznej były sprzęgnięte z interesem ośrodka dominującego w bloku. Analogicznie, autonomia sojusznicza była minimalna, ponieważ członkostwo w strukturach bloku miało charakter determinujący, a nie swobodnie wybrany. W tym ujęciu *strefa zgniotu* nie znika, tylko zmienia formę: presja geostrategiczna jest kanalizowana przez architekturę blokową, która stabilizuje część parametrów (układ granic), ale jednocześnie ogranicza możliwość samodzielnej działalności na poziomie strategicznym.

Obecny kształt granic Rzeczypospolitej został ustalony po II wojnie światowej jako wynik decyzji Aliantów podjętych na konferencjach w Jałcie oraz Poczdamie, a częściowo również wcześniej w Teheranie (1943 rok). Po 1945 roku doszły drobne modyfikacje z zapisów traktatów granicznych z Republiką Federalną Niemiec oraz Niemiecką Republiką Demokratyczną, a później zjednoczonymi Niemcami. W stosunku do granic w jakich znajdowała się II Rzeczpospolita po zakończeniu I wojny światowej, nowy układ charakteryzował się przesunięciem granic Polski na zachód, co z punktu widzenia obronności jest zjawiskiem pozytywnym, głównie z uwagi na czterokrotne skrócenie długości granicy, a także oparciu jej przebiegu o naturalne przeszkody terenowe (rzeka Odra).

Rozważając zmiany wschodniej granicy Polski nie można dojść do podobnych konstatacji. Przede wszystkim skróceniu uległ dystans do stolicy kraju, a więc czynnik przestrzeni. Utracono wiele ziem na korzyść Związku Radzieckiego, a granica na wielu odcinkach wyznaczona została sztucznie, bez uwzględniania naturalnych rubieży. Co jednak najbardziej niekorzystne dla położenia geostrategicznego Polski, potencjalny agresor ze wschodu mógł z powodzeniem rozwinąć trzy kierunki operacyjne, które koncentrycznie zbiegały się w centrum kraju (Skrzyp, 1999, s. 92).

Koniec lat osiemdziesiątych ubiegłego stulecia zaowocował powstaniem w Europie 15 nowych państw, które wyłoniły się w procesie rozpadu państw wielonarodowych, bądź integracji rozdzielonych narodów. Rozpad Związku Radzieckiego i Czechosłowacji, a także zjednoczenie Niemiec diametralnie zmieniły położenie Polski, zmieniając liczbę państw ościennych z trzech do siedmiu. Pomimo faktu, że granice

Polski nie uległy zmianie, zmienił się stosunek jakościowy i sytuacja geostrategiczna.

Mając na myśli korzystną zmianę położenia geostrategicznego Polski po rozpadzie ZSRR, należy uwzględnić powstanie państw stanowiących bufor wobec Rosji, a mianowicie Litwy, Białorusi i Ukrainy. Ponadto rozpad ZSRR spowodował odsunięcie rosyjskich sił zbrojnych od granic Polski, zmniejszenie potencjału ofensywnego, a także obudził nadzieje narodowościowe mniejszości składających się na obecną Federację Rosyjską.

Powstanie niepodległej Białorusi, spowodowało teoretyczne odsunięcie Rosji od Polski. Jednakże, od samego początku powstania Białoruś pozostaje w strefie wpływów rosyjskich. W zasadzie jednak, Rosja stworzyła sobie przestrzeń strategiczną sięgającą granic Polski. Granica polsko-białoruska liczy ponad 400 km i przebiega przez tereny nizin, rzeki (np. Bug na południu), lasy i bagna (np. Puszcza Białowieska). Co istotne wcięcie w kierunku zachodnim w okolicy Brześcia sprawia, że odległość do Warszawy wynosi zaledwie 150 km. Białoruś ma istotne znaczenie dla Federacji Rosyjskiej, ponieważ znajduje się w centrum przewężenia bałtycko-czarnomorskiego. Niezależność Ukrainy stanowi dla Rzeczypospolitej niezwykle istotny element. Kształt i położenie Ukrainy sprawiają, że od wschodnich granic Rzeczypospolitej do granic Federacji Rosyjskiej dystans wynosi około 800 km.

Rok 1991 stanowi cezurę domykającą analizę, ponieważ rozpad ZSRR zasadniczo zmienił układ podmiotów w bezpośrednim sąsiedztwie Polski. Pojawienie się niepodległych państw na wschód od Polski (w tym Białorusi i Ukrainy) przeorganizowało otoczenie strategiczne państwa, lecz nie zmieniło podstawowego faktu geograficznego. Z perspektywy przyjętej definicji stabilności (suwerenność decyzyjna, bezpieczeństwo granic, autonomia sojusznicza) wydarzenia 1991 r. należy traktować jako moment przejścia do odmiennej konfiguracji politycznej, wykraczającej poza zakres niniejszego artykułu - dlatego dalsze procesy po 1991 roku są tu sygnalizowane wyłącznie kontekstowo.

Warto w tym miejscu wspomnieć jakie zagrożenie dla Polski stanowiła i stanowi Rosja próbując zrozumieć powody, z jakich Rosjanie zakorzenione mają poczucie zagrożenia oraz jaką rolę w tym toku myślenia i jakim archetypem jest Nizina Środkowoeuropejska. Istotę opisuje Tim Marshall w książce *Więźniowie Geografii*. W ciągu ostatnich pięciuset lat Rosjanie niejednokrotnie musieli odpierać ataki od strony swojej zachodniej granicy. Polacy przekroczyli Nizinę

Środkowoeuropejską w 1605 roku, po nich Szwedzi w 1708 roku, następnie Francuzi prowadzeni przez Napoleona w 1812 roku oraz dwukrotnie Niemcy w obu wojnach światowych w latach 1914 i 1941. Uwzględniając napoleońską inwazję na Rosję z 1812 roku, wojnę krymską w latach 1853-1856 oraz obie wojny światowe, okaże się, że Rosjanie walczyli na Nizinie Środkowoeuropejskiej średnio co trzydzieści trzy lata (Marshall, 2017, s. 27).

Wracając do definicji z początku rozdziału, geostrategia w sposób pośredni obejmuje również demografię, której przedmiotem badań jest populacja. Poniższe rysunki (5 i 6) przedstawiają potencjał demograficzny Polski w latach 1919-1989.

Rys. 5. Narodziny oraz zgony w latach 1919 - 1938

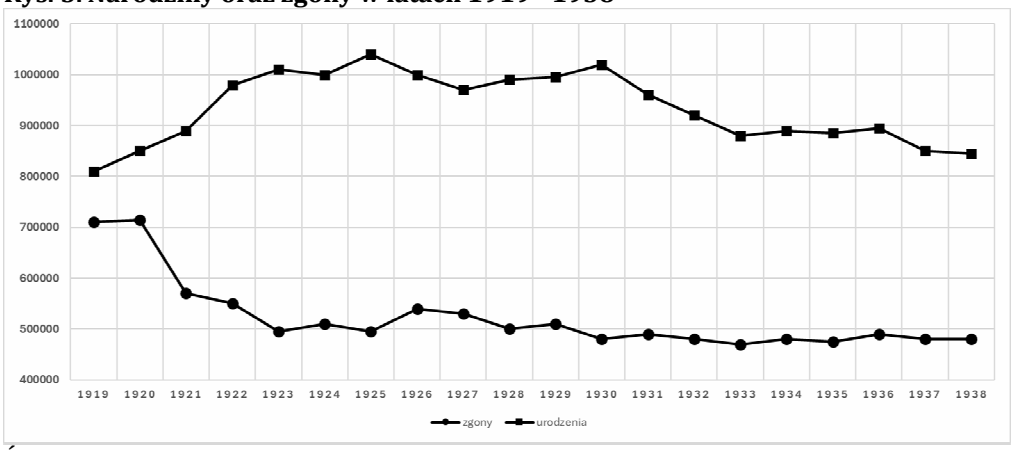

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego.

Rys. 6. Narodziny oraz zgony w latach 1946 - 1989

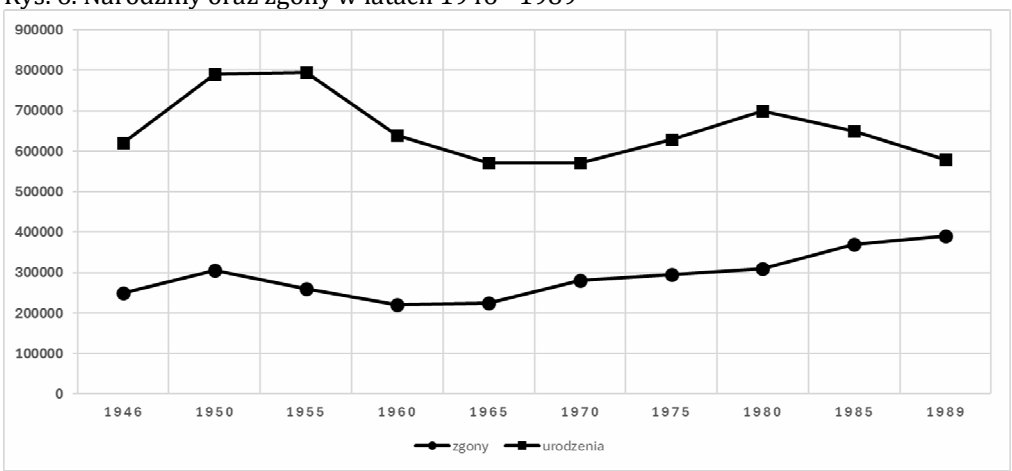

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego.

Potencjał demograficzny pełni w analizie rolę zasobu pośredniego, nie z*mienia geografii*, ale wpływa na zdolność państwa do utrzymania stabilności w warunkach presji geostrategicznej. Wysoki przyrost naturalny w części okresu powojennego zwiększał zdolność do mobilizacji zasobów (ludzkich i ekonomicznych), co mogło wzmacniać stan bezpieczeństwa i częściowo amortyzować skutki położenia w korytarzu strategicznym. Jednocześnie spadek dynamiki demograficznej w latach 70. i 80. oraz proces starzenia społeczeństwa ograniczały ten bufor w długim trwaniu - co w warunkach zależności blokowej i napięć na styku systemów mogło sprzyjać dalszemu ograniczeniu autonomii (większa wrażliwość na presję gospodarczą i konieczność opierania stabilności na zewnętrznych gwarancjach, a nie na zasobach wewnętrznych). W tym sensie demografia nie zastępuje geostrategii, lecz modyfikuje jej skutki.

Powyższe dane nie zestawiają okresu II wojny światowej, jednak w sposób wyraźny wskazują, że po zakończeniu wojen światowych przyrost naturalny rósł, w okolicach lat 70 ubiegłego wieku zaczął spadać po raz pierwszy, a następnie ponownie w latach 80. Rozpoczął się okres starzenia społeczeństwa.

Podsumowanie

Analizy głównych koncepcji geostrategicznych światowych twórców pozwalają na jasną konstatację dotyczącą Polski. Niezależnie od tego, czy klasyfikowana jest ona jako część *Heartlandu* (zgodnie z koncepcją Mackindera), czy *Rimlandu* (według Spykmana), jej położenie niezmiennie sytuuje ją w strefie styku tych dwóch obszarów - swoistego *pogranicza geostrategicznego.* Obszar graniczny w każdym wymiarze charakteryzowany będzie przez tarcia, napięcia i presję zewnętrzną. Rys. 6 syntetyzuje mechanizmy, które autor opisuje w treści opracowania.

W latach 1918-1939 położenie *strefowe* ujawniało się jako ograniczenie bezpieczeństwa granic (długie, trudne do obrony granice bez barier naturalnych), co wymuszało wzrost zależności od zewnętrznych gwarancji, a więc redukcję autonomii sojuszniczej. W latach 1939-1945 presja geostrategiczna przyjęła postać skrajną - konflikt totalny na obszarze Kraju przełożył się na utratę podstawowych atrybutów suwerenności decyzyjnej. W okresie 1945-1991 względna stabilizacja terytorialna nie oznaczała pełnej stabilności państwa, ponieważ architektura blokowa kanalizowała bezpieczeństwo, ale

ograniczała suwerenność decyzyjną i autonomię sojuszniczą. Powtarzalność tych mechanizmów w trzech fazach uzasadnia uznanie położenia w *strefie zgniotu* za czynnik systematycznie destabilizujący.

Rys. 6. Schemat przyczynowo-skutkowy

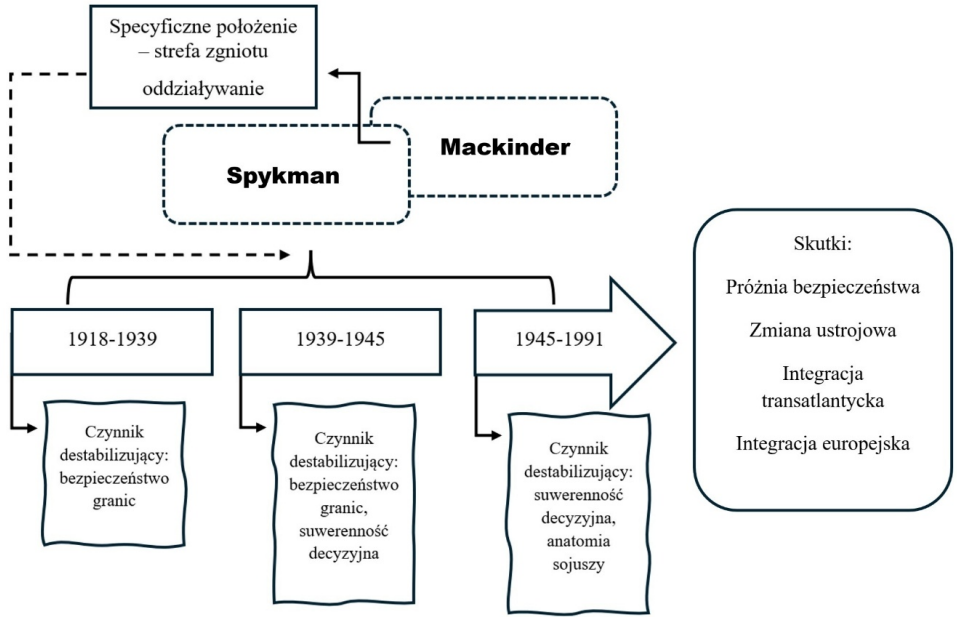

Źródło: opracowanie własne.

Analizując położenie geostrategiczne Polski w Europie, nierozłącznie należy mieć na uwadze dominację Republiki Federalnej Niemiec oraz Federacji Rosyjskiej, a także interesy geopolityczne Stanów Zjednoczonych. Głównym spostrzeżeniem prof. Skrzypa dotyczącym geostrategicznego położenia Polski jest stwierdzenie, ze względu na warunki fizycznogeograficzne znajduje się ona w sytuacji specyficznej. Z jednej strony odgrywa kluczową rolę w stosunkach handlowych między wschodem i zachodem, a także w ograniczonym stopniu pomiędzy północą, a południem. Jednakże w sytuacji wybuchu konfliktu zbrojnego w Europie Wschodniej, terytorium Polski staje się obszarem działań wojennych, ze względu na istniejące warunki fizycznogeograficzne.

Położenie geostrategiczne Polski miało kluczowy wpływ na jej transformację na przełomie obecnego i minionego stulecia. Po niemalże stuleciu wypełnionym walką o niepodległość, więzami zniewolenia komunistycznego, Polacy wybrali drogę demokracji i obrali kierunek prozachodni. Geostrategiczna sytuacja II Rzeczypospolitej była skrajnie trudna, a w 1918 roku była zarówno szansą, jak i wyzwaniem. Z jednej

strony umożliwiła odbudowę państwa i rozwój gospodarczy, z drugiej zaś - stawiała Polskę w sytuacji ciągłego zagrożenia ze strony Niemiec i ZSRR. Brak naturalnych granic obronnych, ich długość oraz trudne relacje z sąsiadami utrudniały stabilizację kraju, co ostatecznie przyczyniło się do jego upadku w wyniku II wojny światowej. Już dwa lata po odzyskaniu niepodległości młode państwo musiało stanąć do walki przeciwko bolszewickiemu najeźdźcy. Przebieg granic był skrajnie niekorzystny, a kraj zniszczony zaborami. Po II wojnie światowej granice Rzeczypospolitej przybrały kształt obecny. Sytuacja geostrategiczna uległa poprawie w zakresie kształtu państwa i przebiegu granic. Po zakończeniu II WŚ Polska nie była krajem w pełni suwerennym, a w praktyce zależna była od Związku Radzieckiego, co determinowało przynależność do Układu Warszawskiego i Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. Polska jako państwo bloku socjalistycznego było izolowane gospodarczo od zachodu i trwało w systemie komunistycznym.

Zasadniczym wnioskiem wynikającym z przeprowadzonych analiz jest weryfikacja hipotezy badawczej, że położenie Polski w strefie zgniotu w latach 1918-1991 stanowiło kluczowy czynnik destabilizujący jej sytuację międzynarodową i sprzyjający cyklicznym zagrożeniom dla suwerenności. Konsekwencje tego położenia manifestowały się cyklicznie, prowadząc do utraty suwerenności, konieczności nieustannego balansowania pomiędzy ośrodkami siły oraz uzależnienia od układów międzynarodowych gwarantujących bezpieczeństwo zewnętrzne. Tym samym, położenie geostrategiczne Polski należy uznać za jeden z kluczowych czynników zmian politycznych i strukturalnych na przełomie XX i XXI wieku. Okres po 1918 roku naznaczony wyraźną niestabilnością. Już u progu niepodległości II Rzeczypospolitej państwo borykało się z zagrożeniami ze strony sąsiadów, niekorzystnym przebiegiem granic oraz brakiem strategicznych barier naturalnych. Pod koniec XX w zachód postrzegany był jako synonim bezpieczeństwa, perspektyw rozwoju i stabilności. Przyszłe zmiany, które miały nastąpić po 1991 roku w postaci integracji z zachodem były implikacją negatywnych zjawisk i oddziaływania na Polskę w poprzednim wieku. Dołączenie do świata zachodniego w opinii ekspertów mogło stanowić gwarancję bezpieczeństwa zarówno militarnego, jak również możliwości systematycznego i niezakłóconego rozwoju gospodarczego.

Literatura

Beaufre, A., 1968. *Wstęp do strategii. Odstraszanie i Strategia*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa.
Bieleń, S., 2009. *Geopolityczne myślenie o ładzie międzynarodowym*, Przegląd Geopolityczny, 1, s. 27-46.
Eberhardt, P., 2011. *Koncepcja Heartlandu Halforda Mackindera*, Przegląd Geograficzny, 83, 2.
Eberhardt, P., 2014. *Koncepcja Rimlandu Nicholasa Spykmana i jej konsekwencje geopolityczne*, Przegląd Geograficzny, 86, 2.
Holmila, A., 2019. *Re-thinking Nicholas J. Spykman: from historical sociology to balance of power*. The International History Review, 42(5), 1-16.
Kłusak, M., 2016. *Geopolityka i Geostrategia Europy na początku XXI wieku*, Elbląska Uczelnia Humanistyczno-Ekonomiczna, Elbląg.
Lach, Z., 2012. *Geopolityczne aspekty kształtowania przestrzeni bezpieczeństwa państwa,* Przegląd Geopolityczny, 5, s. 9-40.
Lach, Z., 2014. *Polska polityka w wymiarze subregionalnym*, Przegląd Geopolityczny, 7, s. 9-36.
Lach, Z., Skrzyp, J., 2007. *Geopolityka i geostrategia*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa.
Lach, Z., Skrzyp, J., 2008. *Geostrategiczne położenie Polski przed i po transformacji ustrojowej*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa.
Mackinder, H.J., 1919. *Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction*, London: Constable and Company Ltd.
Malasiewicz, K., 2023. *Wielkość Sił Zbrojnych Polski wobec wojny na Ukrainie*, Przegląd Geopolityczny, 43, s. 105-123.
Marshall, T., 2017. *Więźniowie Geografii,* Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań.
Moczulski, L., 2009. *Geopolityka: korzyści i niebezpieczeństwa*, Przegląd Geopolityczny, 1, s. 9-26.
Pawłuszko, T., 2023. *Polityka bezpieczeństwa Polski – wnioski z badań empirycznych*, Przegląd Geopolityczny, 43, s. 49-70.
Rogozińska, A., 2020. *Rola NATO w kształtowaniu systemu bezpieczeństwa Europy Wschodniej*, Przegląd Geopolityczny, 31, s. 113-126.
Skrzyp, J., 1998. *Geostrategiczne położenie Polski*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa.
Skrzyp, J., 1999. *Geostrategiczne aspekty bezpieczeństwa Polski*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa.

Spykman, N.J., 1944. *The Geography of the Peace*, Harcourt, Brace and Company, New York.
Wilczyński, P.L., 2010. *Terytorium w myśli strategiczno-wojskowej*, Przegląd Geopolityczny, 2, s. 101-120.
Wilczyński, P.L., 2013. *Wielkość terytorium a bezpieczeństwo narodowe w świetle współczesnej techniki wojskowej*, Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Kraków.
Wilczyński, P.L., 2017. *Miejsca potencjalnych konfliktów etnicznych w Europie*, Przegląd Geopolityczny, 20, s. 28-52.
Wilczyński, P.L., 2017. *Problematyka bezpieczeństwa we współczesnym dyskursie eksperckim w Polsce*, Przegląd Geopolityczny, 21, s. 48-66.
Wilczyński, W.J., 2014. *Geografia i metageografia ziem dawnej Sarmacji*, Przegląd Geopolityczny, 9, s. 9-30.
Wilczyński, W.J., 2016. *Znaczenie geopolityki*, Przegląd Geopolityczny, 16, s. 9-14.
Wilczyński, W.J., 2018. *Odzyskanie niepodległości przez Polskę w perspektywie geopolitycznej. Część II: Bilans okresu zaborów i reakcja mocarstw ościennych*, Przegląd Geopolityczny, 26, s. 155-183.
Żebrowski, A., Jaeschke, A., Kłaczyński, R., 2013. *Bezpieczeństwo RP, [w:] Ewolucja położenia geostrategicznego Polski na przełomie XX i XXI wieku*, red. A. Żebrowski, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków.
100 lat Polski w liczbach 1918-2018, 2018. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.